

KOLLEKTÍV LÉLEK.

— HARMADIK KÖZLEMÉNY. —

IV. Az összességi lelki élet minősítése.

24. Odáig eljutottunk, s eléggé világosan láthattuk, hogy a tömegben az egyesek összeállása s az ez által előálló körülmények folytán oly lelki jelenségek s ezzel kapcsolatban cselekvések állanak elő, a melyek a tömegéi. Igaz, hogy az egyesekben nyilvánul meg és hat, a kik a tömeget kiteszik, de csakis az által, hogy az, a mit tömegnek nevezünk, előállott. A tömegben az egyesek összekapcsolódnak fizikailag is és lelkileg is úgy, hogy az egyes annak részévé válik, abból elszabadulni nem tud vagy nem is akar vagy nem is tud akarni. És így összekapcsolódva áll elő oly egymásra hatás proceszszusa s hat oly lelki állapot, a mely addig tart, míg a tömeg tart, s annak fölbomlásával megszűnik. Vagyis, hogy semminek se praejudicáljunk, azt mondhatjuk, hogy sok egyén »tömegben« oly lelki jelenségeket produkál, a melyek csak annak folytán állnak elő, mert ők tömegben vannak, a mely lelki jelenségeket tehát az egyes embereknek az az összehalmozódása idézi elő, a mit tömegnek nevezünk.

Tovább menve, láttuk, hogy bizonyos szervezkedés mellett embercsoportokban különleges tudati s akarati jelenségek merülnek fel, melyek az egyesekével nem esnek egybe.

Most már csak az a kérdés, és ez az embereket leginkább izgatja, hogy az emberösszességekben lefolyó e lelki proceszszusok, az egyének és egyénkapcsolatoknak egymásra gyakorolt hatásai és hatásvisszaverődései, a lelki tartalmak ez interferentiái mennyiben mondhatók egy külön lélek, az összesség lelke megnyilvánulásának, s nem kell-e megelégednünk az egyszerű polgári felfogással, mely azt tartja, hogy lelki élete

az egyes embernek van, egyik egyén hat a másikra, s így módosítja lelki tartalmát, ennél fogva emberösszességekben sincs egyéb, mint hogy egyik egyén lelkére hat a másik s viszont, de végre is egyéni lelkek sorozata az.

Tulajdonképen e kérdés mögött, ha öntudatlanul is, ott lapang az a felfogás, mely a lelket önálló substantiának tekint. Ha azon az alapon állnánk, hogy az egyéni lélek valami önálló, külön lényeg, akkor egészen jogos és érthető az izgató kérdés: ilyen valami külön lelki substancziája van-e a tömegnek, az egyletnek, a társadalomnak. De ha a lélektani jelenségeket a fiziológiai jelenségekkel párhuzamos, azoktól el nem szakadó folyamatoknak tekintjük, akkor nem tudok lényeges különbséget találni a között a folyamat között, mely egy közös felhám által határolt idegtömegek egymásra hatása folytán áll elő s okoz befelé forduló, alanyilag lélektaninak jelentkező tünetenyeket és a között, mely ily külön idegcsoportok (emberi egyének) és így külön lelki életek állandó egymásra hatása mellett j ő létre. Hogy a lelki élet fizikai substratumát képező idegrendszer az egyénben fizikai folytonosságban van vagy legalább kontaktusban, az összességben pedig nincs, ez merőben külső, nem lényeges különbség. Mert a fizikai folytonosság vagy kontaktus is csak miért fontos? A hatásképeség, a hatásvezetés szempontjából.¹ Ez pedig az egyének között is meg van a szellemi érintkezés és hatás eszközeinek azon nagy tömegében, melyet mindnyájan ismerünk; sőt nagyon valószínűleg oly öntudatra nem is jutó módokon, melyekről most legfeljebb sejtelmek vannak különösen a mi az érzelemémbresztést illeti.

25. Amiért mi egy emberi egyén lelki világát inkább vagyunk hajlandók egységnek tekinteni, mint egy összességét, annak oka az egyéni psyche látszólag nagyobb állandóságában rejlik, helyesebben az emberi egyének nevezett összetétel szorosabb voltában s nagyobb állandóságában. És ez helyes is annyiban, hogy tényleg az összetétel állandósága és bizonyos intenzitása, szoros volta kelti bennünk az egység képzetét; csak hogy meggondolandó, hogy az emberösszességeknek nagyobb lazasága s múltó volta leginkább látszólagos. Azon alapszik, mert el lehet képzelni az úgynevezett szabad akaratnál fogva,

¹ „La vraie continuité est celle de la transmission des forces; quand une force ne peut pénétrer dans un milieu sans se faire sentir dans toute son étendue, ce milieu est un et concret, quel que soit le vide apparent qui sépare les corps qui y sont placés. Kspinas: Des sociétés animales. 138.1.

hogy az egyének elhatározhatnák csak azért is, tetszés szerint a szétválást. De ennek csak annyi értéke van, mint hogy a születések számában mutatkozó rendszerességet azzal akarnók erőltetni, hogy hiszen az emberek elhatározhatnák, hogy abstinenciát tartanak. Ellenkezőleg, a tapasztalás azt mutatja, hogy emberösszességek sokkal állandóbb jellegűek, mint az egyének (természetesen vannak nem életképes, gyorsan széthulló egyesülések is), és azon lelki tartalom, mely bennök kidolgozódik, jellegére legalább is oly állandó, mint az egyéni psyche lelki tartalma. Hogy alkatelemeik kicserélődnek, az nem okoz különbséget, mert ugyanaz történik az egyénnél is, úgy a lelki élet anyagi substratumát tekintve, mely az élet folyamán többszörös kicserélődésnek van kitéve, mint a lelki tartalmat véve, mely hasonló sorsnak van alávetve; hiszen életünk folyamán nyert benyomások, konkrét képzeink, kialakult gondolataink s érzelmeink legeslegnagyobb részét elfelejtjük; s csakis általános fogalmak képzése útján alakulnak azok tudattartalmunk állandó törzsévé.

26. Soha sem szabad felejtenünk, hogy az egyén lelki élete is összetétel; és nemcsak hogy a lelki elemek, az egyszerű érzetek és egyszerű érzelmek változatos kapcsolódásaikban lelki alakulatokká formálódnak, képzetekké, érzelmi kapcsolódásokká, indulatokká, akarati folyamatokká, hogy ezek újra magasabb összeköttetéseket alkotnak asszociáció, apperceptio útján s összefüggésükben azután mint tudat jelentkeznek, hanem azt is figyelembe kell venni, hogy ezen ilyen lelki kapcsolódások, az egyéni lelki élet ilyen kialakulása szoros összefüggésben van a lelki élet fiziológiai substratumának megfelelő kapcsolódásaival. Hiszen közismeretű tény, hogy az agy bizonyos részeinek megbetegedése bizonyos lelki összetételek megszűnését vagy módosulását vonja maga után; önkényes mozgások, képzettársítások stb. szűnnek meg vagy módosulnak.

Már most egészen így áll a dolog némely összességeknél is.¹ A szervezés nem egyéb, mint a hatásviszonyok elrendezése; s minél állandóbb jellegű a szervezés, annál állandóbb jellegű lesz az összesség lelki életének tartalma. Igaz, hogy az egyéneknél a lelki szervezés egyformább; innen a lehetősége a

¹ Ilyesmire gondol Novicow is, mikor azt mondja, hogy a társadalmi tudat is asszociatív eredmény, mert az ismeretek átplántáltak egy emberről a másikra időn és téren át (i. m. 98. 1.). Csakhogy vonatkozó fejtegetései igen hiányosak.

lélektannak; mert az ember anatómiai szerkezete, és ami bennünket itten érdekel, az idegrendszer normális szerkezete nagy vonásokban áttekinthető korszakokon át egyforma. S így a lelki élet általános törvényszerűségei az egyéni különfeleségek fölött megállapíthatók. Az emberösszességek szervezete talán variabilisabb, de nem sokkal. Nagy vonásokban meglehetősen egyformaságot találunk a szervezkedésben, mert ez egyformaság épen adva van a megfelelő hatáskiváltás lehetőségének föltételei által.

27. A benyomások lehető teljes és pontos perczipiálása, s azokra való lehetőleg tökéletes reagálás cselekvés által, minden ilyen szerveződés legáltalánosabb elve.¹ De e meghatározásban egy viszonylagos elemet találunk. A „*lehető teljes*” perczipiálás és „*lehetőleg tökéletes*” reagálás a teljesség és tökéletességnek egy alanyi szempont szerint való értékelését és megmérését jelenti. Az illető alany felismert vagy érzett szükségletei, tehát érdeke szerint igazodik az. »*Teljes*« legyen a perczipiálás azokban, a mik érdeklik; „*tökéletes*” legyen a reagálás az érdekbiztosítás szemponyjából. Ámde itt circulus vitiosus van. Az érdekfölismerés, helyesebben megállapítás: hogy mi az érdek, már a szervezettől függ; viszont a szervezés valamely érdekből is történik. De itt is lassú az átmenet az öntudatlanból az öntudatosba. Szintén adott természeti helyzet visz a kezdetben nem tudatos összműködésre az életfentartás körül. Az így előálló szervezkedés útján új képzet s érzelmi tartalom szereztetik, mely esetleg módosuló szervezkedésre visz. Szervezet és érdekmegállapítás egymással correlatióban vannak; a szervezet mineműsége hat az érdekmegállapítás tartalmára; s az viszont a szervezet mineműségére.² Egymást átalakítók; de hogy melyikkel kezdődik a folyamat, csak olyan kérdés, mint hogy mi volt előbb, a tyúk vagy a tojás.

¹ Ilyes valamit mond Höfding is: »Direkt oder indirekt ist das ganze Bewusstseinsleben bestimmt durch die Stellung des Individuums im Weltall und durch dessen Bedürfniss, sich zu orientieren und die Umgebungen nach sich oder sich nach den Umgebungen einzurichten.« Psychologie 114.1.

² Nem tartom indokoltnak *Ratzenhofer* megkülönböztetését, hogy miután sok egyéni akaratnak egy egyéni akarat alá vetésével a társas alakulat létre jön, a vezető egyes akarat formulázza a közösség főérdekét. Die bewusste oder instinctive Ausführung der Absicht, welche zur Befriedigung des leitenden Interesses führen soll, ist der Socialwille der Gesellschaft. (Die sociologische Erkenntniss. 1898. 285. 1.) Az érdek megállapítás is közösségi összhatások eredménye, szerintünk tehát kollektív lelki tény, ép úgy, mint az annak értelmében való kollektív cselekedetek.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy mindez a szervezet alkatelemeinek mineműségére vonatkozik; kiből álljon, s kik, hogyan hathassanak rá, ami azt jelenti, hogy minő egyéni tudattartalmak és érzelmek hathassanak leginkább. Mindez tehát a szervezet működésének tartalmára vonatkozik. Azonban a szervezet formai működésében még nagyobb egyformaság van. A tudomásvétel eszközeinek s módjainak megállapításánál, a megfontolás, gondolkodás, az akaratelhatározás és cselekvés berendezésénél a fő vonásokat tekintve nagy egyformaságot találunk.

28. Hogy az összességben való lelki jelenségek változatosabbak, különbözőbbek, és még olyan lélektan meg nem állapítható, mint az egyéninél, annak okát főképp ezen szervezés különböző módjainak és fokainak lehetőségében kell keresnünk. De ez nem lényeges különbség, ha mint fentebb láttuk, figyelembe vesszük, hogy az egyénnél is az összetevődés mineműsége állapítja meg a lelki élet mineműségét, s a lelki életnek egyformasága csak a szervezet nagyobb egyformaságán nyugszik. Még közelebb hozza a kettőt egymáshoz annak meggondolása, hogy az egyénnél is a lelki élet a gyermekkorban fejletlen; a lelki élet stádiumainak egész sora áll elő a normális kifejlett emberi lelki funkcionálásokig. Sőt tovább menve, még hiányosabb lelki berendezéseket látunk az állatoknál. íme tehát a kétségbe nem vont — úgynevezett egyéni — lelki élet terén is a berendezések, összetevődések elég nagy változatosságát látjuk, s mégis mindezt közösen lelki életnek minősítjük. Úgy látszik, hogy a fizikai substratumnak egységképen való jelentkezése és felfogása az, ami azoknak megadatja, az emberösszeségektől megtagadtatja a külön lelki élet elismerését. De hogy ez mily kevésbé igazolt, kitűnik annak meggondolásából, hogy egységet, s egységes külön lelki életet felvenni a fizikailag összefüggő organizmusoknál is csak azért vagyunk hajlandók, mert állandó, bizonyos formában egyező egymásrahatás, erőlefolyás tételeztetik föl a részek közt, épen a részek állandó szoros összekapcsolódásánál fogva. Ámde ezt megtalálhatjuk az emberösszességeknél is, t. i. az állandó — viszonylag egyforma — erő-egymásrahatást és lefolyást. És ehhez az u. n. fizikai összekapcsolódás nem szükséges; sem az erő, a hatás átvitelhez, sem az állandósághoz. Az utóbbit az ethikai, pszichológiai, sőt fiziológiai s más, kültermészeti tényezők viszonylagos állandósága épp oly, esetleg fokozottabb mértékben biztosítja; az előbbit

pedig kétségtelenné teszi a lelki egymásra hatásnak a lehetősége látási és hallási benyomások útján. (A mimikától kezdve a telefonig és a művészi alkotásokig.) Eltekintve plane attól, hogy az a fizikai összefüggés is csak relatív. Találó analógiát hoz fel talán Novicow egy helyütt: hogy ha feltesszük, hogy egy embert vagy százmilliószoros nagyítás alatt nézhetnénk, az egység képe szintúgy eltűnnék, mint ma a társadalomnál. Vagy viszont, ha a társadalmat a mai szemléletünknel millió vagy százmilliószorosan makroszkopikusabban nézhetnők, vagyis egy milliószor nagyobb ember szemlélné a maga milliószor nagyobb áttekintő képességével, de a részletek megkülönböztetésére milliószorta durvább szemével egy mai emberi társadalmat, akkor az a társadalom ép úgy fizikai egység benyomását tenné, mint ma valamely állati vagy növényi egyén. Haeckel is úgy tartja,¹ hogy az egyed összetettsége folytán közte és egy hangyaboly egysége közt csak fokozati különbség van.

29. Különbözik az egység s az egyén fogalma nem olyan egyszerű kérdés, mint a milyennek látszik. Természettudományi alapon is igen különböző alakulatokat kell egyénné deklarálni.² Viszont az emberi gondolkodás és fogalomképzés megint igen különböző alapokon foglal egységbe képzeteket.³ Abstracte véve egység csak az oszthatatlan volna: az atom; s lelki életünkben az oszthatatlannak jelentkező abstrahált lelki elemek, az egyszerű érzetek és egyszerű érzések. Ezek volnának az objektív egységek. Minden másnak egységkép felfogása lelki életünk ténye: szubjektív egységek. Ily összefoglalást különböző alapon végzünk. Mindenesetre különbség van a közt, mikor az egységbe foglalást az elemek egymásrahatása, s új eredmény előállása okából végezzük, vagy a nélkül.

Itt most csak az előbbit véve, kétségtelen, hogy minden egység, a mit a természetben vizsgálunk s annak tartunk, csak abból áll, hogy bizonyos elemek összetevődnek, egymásrahatásuk folytán új eredményeket hoznak létre, melyek ezen ily összetevődés megszűntével szintén megszűnnek. A pillanatnyi nap-sütés, mely a hegyoldalt a felhőkön keresztül éri, szintén egy összetevődés, mint az az összetevődés, a mely egy embert tesz ki. Csakis a kapcsolat állandósága az, amely bennünk az

¹ Közölve Gierke: Die Grundbegriffe stb. című értekezésében.

² L. érdekes kísérletet erre *Mengernél*. Lenyomatva *Espinás*: Des sociétés animales LI-ik függelékében.

³ L. *Sigwart*: Logik LI. k. 78. §.

egység, az individuum fogalmát kelti. A mint Spencer is mondja: épen az egyes alkotórészek közt való viszonylatok tartama az, a mi egy egésznek individualitását kiteszi részeivel, mint individualitásokkal szemben.¹

Mindezekből következik, hogy ha az emberösszesség eléggé állandó szervezetű, ép oly, vagy még állandóbb jellegű lelki jelenséget látunk benne, mint az egyénben. És ha a lelki élet folyamatait vesszük a szervezett emberösszességben, épen olyanokat találunk, mint az egyéniekben, csak hogy az összetevődés magasabb fokú, mert amíg az az egyéni lelki életben úgynevezett lelki elemek összetevődéséből és viszonylatba jutásából áll, addig az emberösszességekben ily összetett egyéni lelki folyamatok kerülnek mint elemek egymással viszonyba.

30. Hogy a szervezett összesség, külön önálló lelki egység, mutatja lelki tekintetben való irritabilitása és spontaneitása is, a mely nála ép úgy megvan, mint az egyénnél. Spontaneitásnak nevezük az önmaga mozgatásának a képességét, a midőn a mozgás forrása az organizmusban van; ez tehát a pillanat külső behatásától való függetlenség. Ettől tulajdonképen csak mennyiségileg különbözik az irritabilitás, az a képesség, hogy az organizmus külső ingerre sajátlagos módon, t. i. az ingertől különböző erejű és esetleg jellegű mozgással felel.²

Mindezen tulajdonságok nemcsak az öntudatlan életjelenségek körében érvényesülnek, hanem a tudatos lelki világ terén is, és nemcsak az egyénben, hanem a szervezett összességeknél is, a melyek belső ingerekre működést fejtenek ki (a kormányzat legnagyobb része); a melyek külső behatásra egészen sajátlagos módon reagálnak. Például sértő nyilatkozatokra mozgásba jönnek s legnagyobb erőfeszítésű fizikai akciózt végeznek olyan tagjai, a kik esetleg azokról a nyilatkozatokról tudomással sem bírnak.

31. Egységnek véve az összesség lelki életműködéseit, a nehézség már most abban áll: az összességi lelki jelenségek egyéni lelki jelenségek útján s összetevődéséből állván elő, meg kell állapítani, hol kezdődik az összességi lelki jelenség az egyéni psychék jelenségei közepette. Mert nem minden egyéni psychikai mozzanat egyszersmind összességi is: legfeljebb csak s annyiban, mint ahogy az egyénben is a tudatra nem

¹ Principles of Sociology LÍ. 212. §.

² Höfding: Psychologie stb. 392. 1.

jutó mozzanatok valamelyes közvetett hatást a tudatos lelki életre mégis gyakorolnak. A midőn mi az egyéni pszichológiában a lelki elemekről, az egyszerű érzetekről (Empfindung) és egyszerű érzelmekről vagy érzésekről (Gefühl) beszélünk, tudatra jutott mozzanatokot említünk. De amint az egyénnél sem lesz minden fizikai behatás, mely kedvező pszichológiai körülmények közt érzetet s érzést keltene, csakugyan érzetté és érzéssé, mert nem perczipiáltatik, épen úgy nem minden benyomás, érzet, képzet, érzés és akarat, a mely az egyesben, az összesség egy-egy tagjában kél, lesz egyszermind az összesség érzete vagy érzése, jut az összességben tudatra. De amint az egyesre történt fizikai vagy kémiai hatások, akár külsők, akár belsők (szervi érzeteket keltők), ha tudatra nem is jönnek, azért az általános lelki dispoziciókat módosítók, ha elég erősek s állandósággal bírnak, az összérésbe s általa az öntudati állapotba belejátszók, azt színezők, módosítók lesznek, ép úgy az összességre vonatkozólag is, az összességet kitevő egyes psychékben kelt lelki folyamatok, érzetek, képzetek s érzések, ha az egészre vonatkozólag tudatra nem is jönnek, mégis az egész lelki dispoziációt módosítók, az összegzést befolyásolók lesznek. A mit például a közhangulat elégedetlenségének nevezünk, nem egyéb, mint az egyes psychékben különböző tudatos, határozott képzetekkel kapcsolatos érzelmek, a melyek azonban az egészre, összekapcsolódásukkal s egymásra hatásukkal, csak mint egy általános érzés jelentkeznek, vagy mint a közérzést módosítók, a nélkül, hogy az összességre nézve konkrét képzetekkel volnának kapcsolatosak. Lehet, sőt úgy is lesz, hogy ez elégedetlenség érzésével kapcsolatos képzetek nem is egyformák az egyes embereknél. Az egyik csoportnál ros természet, másutt felgyülemlett hatásági visszaélések, harmadik helyütt nemzetiségi elégedetlenkedés, másutt járványok, stb. stb. mind, szintén egyénenkint különböző összetételű képzetcsoportokkal együtt járó, feszültségi vagy kedvetlenségi érzések, a melyek sokszor véletlenül egyidőben nagyobb intenzitással lépven fel, együttes hatásukban a közösségnek ily feszültségű, kedvetlen jellegű érzését idézik elő, vagyis ezek együtt a sajtó, a hivatalos közegek jelentései, az összességi tényekben való részvétel (választások, önkormányzati élet) módja, az azokra való reagálás módjai szerint mint általános elégedetlenség érzete jelentkeznek az összesség tudatában, ami objektív kifejezést fog nyerni az összesség elhatározásai s cselekvései megfelelő módo-

sulásában, a nélkül, hogy az összesség tudata azt megfelelő összességi képzetekkel kapcsolhatná össze.

32. De még távolabbi kapcsolat is van az egyes psychék öntudatos tartalma s az egész psychéjének minemősége között. Az egyes emberben meglevő képzetek s vele kapcsolatos érzelmek, mint például hazafiság, gazdasági érdekek, dinasztia iránt való hűség, stb. stb., ezek hatni fognak az egyénnek „magatartására az összesség tényeivel szemben, vagy abban, midőn ő az összesség tényeinek kialakításában vesz részt. Erős, hazafias érzület például, vagy a király iránt való nagy lelkesedés az egyesekben, caeteris paribus, könnyebb s hatékonyabb lefolyásúvá teszi az összességi akarati folyamatokat; a közösségi célok nagyobb belátása az egyesekben, tökéletesebb összműködést s így az összességi lelki folyamatok gyorsabb és hatékonyabb lefolyását engedi. Vagyis az egyesben levő tudattartalom minemősége előidézi az összesség formális lelki működésének ilyen vagy amolyan jellegét, tehát az egyéni tudatos az összességben mint öntudatlan jellegű hatás szerepel.

Az egyénileg tudatosnak bizonyos összesség szempontjából öntudatlan alkatelemévé válását átmenetileg szemléljük a tömeg mozgásainál. A tömegben az egyesek mind tudatos mozgást visznek végbe. Akár azzal, hogy a másunnan jövő nyomásnak enged, akár, hogy annak ellentáll, az egyes tudatosan mozog. még ha kényszerítve is van bizonyos mozgást végezni, — egyes lökéseket kivéve — mozgása tudatos. Csakhogy ezen egyes mozgások azon fizikai és psychikai helyzetnél fogva, melyben az egyesek vannak, a szomszédra kihatnak, annak mozgásirányát befolyásolják, ez a befolyásolás reá megint visszahat, s így osszeredményképen az egész embersokaságnak egy jobbfelé irányuló hőmpölygése vagy középre irányuló nyomása áll elő, a „melyről, hogy ez arra tart, esetleg még jó ideig, mikor már a mozgás folyamatban is van, senki sem tud; azt talán csak kevés ember (vagy éppen ezt az irányt egy sem) akarja. És ez az irány az egyes tudatok által különböző befolyások közt diktált s véghezvitt mozgásirányok eredőjeképen még is előállt. Nem mondhatja senki,¹ hogy itt merőben adott fizikai erő komponensek játékaról s végeredményéről van szó. A mozgás iránya Kezdetben is, vagy közben is az egyes psychék tudattartalma által is meg van határozva, s hogy az hogy alakul, hová irányul, a psychék állapotától és összműködésétől függő. Például, ha minden psyche egy adott pillanatban azon tartalommal

telnék el: megállni, s azután egymásután, kívülről befelé számítva, mindenki egy lépéssel jobbra! — akkor az összenyomatás, vagy egy gödörbe zuhanás elkerültetnék. Csakis a psychék tájékozatlansága, czélszerű összműködésre és egymásra való hatásra képtelen viszonya, a velejáró önfegyelmeléssel ellentétes képzetek felhalmozódása okozza a végzetes eredményeket, a melyeket senki sem akart, de a melyek in ultima analysi tudatos mozgások összetevődését és azok nem tudatos eredményét jelentik. Épen így a szervezett összességekben is az egyesben fellépő tudattartalom, képzetek s érzelmek még az egyénre nézve nem lesznek tudatosak. Ezeknek igen nagy intenzitásuknak kell lenni, vagy nagy vezetőképességgel bíró ponton kell fellépni, hogy az egészre tudatossá váljanak.

33. De mit jelent az, hogy az egészre tudatos? Itt előzőleg figyelembe kell vennünk, hogy mi közönséges használatban az egyéni psychológiában megszoktuk a tudatot s a tudatost mint határozott, élesen körvonalozott jelenséget felfogni s kezelni, pedig tényleg az egyéni tudatnak is, az öntudatlantól az apperzipiáltig, megszámlálhatlan, s egymásba átmenő fokozata van. Ha pedig ezt figyelembe vesszük, akkor a közösségi tudatosság sokféle fokát s különböző intenzitását nem fogjuk érvül elfogadni az egyéni és közösségi lelki élet párhuzama s ugyanazonos természete ellen. Továbbá Worms helyesen figyelmeztet arra is, hogy a társadalom tudata nem is áll alacsonyabb fokon, mint általában az egyesé; csak a legmagasabb fejlettségű egyesénél alacsonyabb.¹

Már most mi a tudat? Wundt szerint² nem egyéb, mint a lélektani alakulatok (képzetek, érzelmek, affektusok, akarati folyamatok) összefüggése. Nem egyszerű összege azoknak, hanem azoknak egymással való összekapcsolódása. Oly állapotot, a melyben ez az összefüggés megszakított, például mély álomban, ájulásban, öntudatlannak nevezünk.³ Az összességre nézve is a lelki jelenségeknek összefüggése teszi ki annak tudatát. Az egyéni tudat fizikai vagy fiziológiai alapját az egyén fizikai szervezete

¹ Worms: Organisme et société 227. 1.

² Grundris der Psychologie. 244. 1.

³ Helyesebb volna tudattalannak nevezni, mert az öntudatlan nem a tudat, hanem az öntudat hiányát jelentené szó szerint, a mi pedig más. Az én tudata, az öntudat, más, mint a tudat; s így a tudat hiánya is más, mint az öntudaté. Kétségtelen azonban, hogy nyelvhasználatunk a tudat hiányát (Bewusstlosigkeit) jelöli az „öntudatlan” szóval, sőt élesen nem is

teszi, s különösebben a nagyagy kéregállománya. A melynek részei s azok összefüggése párhuzamos a lelki jelenségeknek a tudatot kitevő összefüggésével. „Az agyvelő kéregállománya elemeinek ezen összefüggését a lelki folyamatoknak a tudatban adott összefüggése fiziológiai kifejezésének tekinthetjük, a funkcióknak a kéreg különböző részeiben való elosztását pedig az egyes tudatjelenségekben (tudatfolyamatok, Bewusstseinsvorgänge) mutatkozó változatos különbségek fiziológiai correlatumaiknak.«¹

Sőt a tudat kérdésének egyik legújabb vizsgálója, Oppenheimer² egyenesen a thalamust állítja oda, mint a tudat fiziológiai székhelyét, szervét, mely a kéregállomány különböző részeivel állandó összeköttetésben juttatja tudatra az itt produkált képzeteket stb. » . . . das Bewusstwerden eine physiologische Leistung ist, deren Zustandekommen auf dem Vorhandensein von festen, eingeübten anatomischen Bahnen beruht . . .«

Vagyis a tudat jelenségei fiziológiai correlatumaik állandó összefüggésén s központosító berendezésén nyugszanak. Ezen berendezést, vagyis az egymásra hatás lehetőségének biztosítását és központosítását konstatálhatjuk a szervezett összességeknél is. De pusztán lélektani oldaláról is juthatunk bizonyos eredményekhez, melyek ugyanezt igazolják.

34. Ha ugyanis a különböző lelki jelenségek összefüggése teszi ki a tudatot, ez összefüggésről kétféle alapon szerezhetünk tudomást. Az alanyi érzés, vagyis a tudat tudata alapján; a melyet szigorúan véve mindenki csak magára nézve állapíthat meg; s azután objektíve, az illető tudatalany cselekvései által, ezekből a tudatra következtetve. Ezt tesszük tulajdonképen akkor is, mikor más embernél is tudatot teszünk föl; bár itt már azon is alapul föltevésünk, hogy teljes szervezeti hasonlóságot látunk. Az alanyi érzés, a tudatérzés útján sem az állatokra, sem az emberösszességekre nézve nem állapíthatjuk meg a tudat lételét, hiszen minden egyes egyén alkateleme az

különböztet „öntudat” és „tudat” közt, s az utóbbi jelzésére is használja az előbbit. De a mellett mindegyik többféle értelemmel is bír. Jelenti *a*) a tudattartalmat, *b*) a tudatosságot, azt, hogy az „én” azt tudja és *c*) magát az én-t is, mely tud. L. *Oppenheimer*: Bewusstsein-Gefühl. (Grenzfragen des Nerven- und Seelenlebens. XXII.) 1903. 2. 1.

¹ Wundt i. m. 245. 1.

² Bewusstsein-Gefühl. 1903.

egésznek, s így az ő egyéni érzései nem azonosulhatnak az egész, az összesség alanyi érzésével.¹ A mint hogy az egyént alkotó sejtekben lefolyó érzésproceszusok egyenkint nem azonosíthatók az egyén érzésével, a mint mi, az egyének, a bennünket alkotó egyes sejtekben lefolyó proezes3zu3ok alanyi oldalát nem ismerjük, hanem csak azon kapcsolódások eredményét, mely az egyén érzését teszi ki.

35. Épen ezért tévesnek kell tartanunk azt az okoskodási menetet, a melyet pedig legtöbben követnek, hogy t. i. az egyéni tudatokból és érzésekből akarják a köztudat¹ meglételet bizonyítani. Még olyan kiváló elme is, mint Espinas,² beleesik e hibába. Ép úgy Tarde is az egyénekben keresi a közösségi tudatot szétoosztódvá; s azt keresi, hogy hogyan terjed el s jelentkezik minden egyesben. A kezdetleges társadalom énjének ugyan a fejedelmet tekinti, de csak úgy s a végből, mert imitatio útján aztán az ő felfogása elterjed mindenkire.³ Pedig világos, hogy az egyesnek a közre irányuló gondolkodása és érzülete nem a köz tudata, érzése. Az legfeljebb arra alkalmas, hogy közösségi lelki folyamatok kialakulását lehetővé, lefolyását biztosabbá, könnyebbé tegye. És így, midőn Worms azt mondja,⁴ hogy majdnem mindig egy nagy veszélylyel szemben nyilatkozik meg a társadalom kollektív öntudata, így a modern francziáké 1791-ben stb., akkor tulajdonképen ő csak az összesség egyes tagjainak egymással hasonló irritált állapotát látja, s a tulajdonképeni közösségi tudatnak ezáltal előálló élesebb voltát s a tudatbeli akarati mozzanatok lefolyásának ezáltal lehetővé vált nagyobb hatékonyságát cseréli össze magával a tudattal. De ha az összesség minden tagja csak a közzel törödnék is, minden gondolata s érzelme csak a köznek szólna, még sem jönne ott létre közösségi tudat s ennek megfelelő cselekvés, ha arra való szervezet nem létesül, a mely ezen proceszus lefolyását és érvényesülését lehetővé teszi. Ezt a proceszust csak objektív körülményeiből s hatásaiból ismerhetjük meg. Ennek ellenére egyéni tudatból való következtetés hiábavaló. Szinte szemmel látható az erőlködés, mikor ezt a lehetetlent ki akarják hozni.

¹ V. ö. *Novicow*: Conscience et volonté sociales. 1897. 18 lap. Hegedűs: A sociológia sarktétele 53. 1.

² „Il veulent leur société comme ils se veulent eux-memes . . . I. m. 547. lap.

³ Tarde: La logique sociale. 1895. 98. 1.

⁴ Organisme et société. 213. 1.

Végre is ily magyarázatot adnak, hogy miután a társadalom tagjai (közös társadalmi intézmények hatása folytán) nagyon hasonlók egymáshoz, azért ezek magukat (legalább részben) ugyanazonosoknak fogják fel. Innen van aztán, hogy mindenki, a míg egyrészt magát ennek fogja fel, másrészt magát egy nagyobb egész, összesség részének is tartja.¹ Ez kétségtelenül az egyéni psyche állapota, de nem a közvé, s ez vele magyarázva nincs. Ép úgy nem magyarázza meg Worms azzal, hogy az összesség tagjai közt az egység érzete s gondolata vagy egyszerre többekben vagy egy szuggesztív erejű kiváló egyénben kialakul.² Ez maga még mind nem haladja meg az egyéni tudat színvonalát.

De tovább menve, sem az »öntudat« (az »én« tudata), sem a tudatról való tudat nem is mindig található fel a lelki élet tudatos folyamataiban; a gyermeknél későn fejlődik, a kezdetleges embernél kérdés, hogy meg van-e, s hogy az állatnál meg van-e, sokkal kevesebb okunk van feltenni, mint az ember-összességekre nézve. Itt tehát mindenütt objektív ismervekhez kell folyamodnunk.³ Mi lehet az?

36. Ha figyelembe vesszük, hogy a tudat nem más, mint a lelki jelenségek összefüggése egymásutátságban, akkor nem mondhatunk egyebet, mint hogy ez összefüggést az emlékezet teszi lehetővé. Miután pedig ezt másnál csak külső mozgás alapján tudjuk *objective* megállapítani, ennél fogva *a tudat objectív ismérévül azt állíthatjuk föl, hogy vajjon valamely lény mozgásai meghatározásánál az emlékezet szerepel-e?* Vagyis hogy a lefolyt egyes lelki folyamatok (tehát nem ilyesek summázódott fiziológiai hatásai, mint a reflex vagy automatikus mozgásoknál) reprodukció útján szerepet játszanak-e többé-kevésbé teljes tartalmuk szerint az akaratí folyamatokban, végső sorban cselekvésekben, mert csak ezek ismerhetők fel *objective*; és pedig akár külső, akár belső, figyelem irányításban jelentkező cselekvésekben. Miután a lelki élet teljessége akaratí folyamatokban jelentkezik, egészen érthető, hogy a tudat, mint a lelki élet legmagasabb

¹ Durkheim és Duguit magyarázata. L. idézve Worms: *Organisme et société*. 215. 1.

² *Organisme et société* 219. 1.

³ Jól mondja R. Worms: *l'existence d'une force se manifeste par ses effets. S'il est des phénomènes qu'on ne peut comprendre qu'en les considérant comme produits par l'esprit social collectif, il faudra évidemment mettre hors de doute l'existence de ce dernier.* (*Organisme et société*, 1896. 210. 1.)

összefoglalása, akarati folyamatban¹ konstatálható legkönnyebben. Sőt maga a tudat is akarati folyamat eredménye, mert cselekvés, a tudatelemek egyesítése teszi ki a tudatot.² S az akarati folyamatnak, hol az önkényes figyelem és a választás szerepel, az emlékezet lényeges előfeltétele. Az emlékezetet az öntudat ezen kritériumának Höfding is elfogadja, midőn az egyes tudatelemek összekötőkapcsának s a tudat lényeges alapjának az emlékezetet állítja oda.³ Tarde is azt mondja: »Sans la conscience pas de mémoire; et sans la mémoire pas de conscience.«⁴

Hogy az emlékezet szerepe csakugyan ilyen, legjobban megláthatjuk, egy közösségi tudattal nem, vagy csak tökéletlenül bíró emberösszesség, a tömeg mozgásainál. A tömeget alkotó egyes, mint mondottuk, tudatos, és tudatos mozgásokat, cselekvéseket végez. Emlékezik s emlékképei s kísérő érzései által meghatározott akarati folyamat áll benne elő. A sok egyes tudata, s emlékképei mégis épen a szervezettség, tehát a megfelelő asszociatív egymásrahatásra való képesség tétel hiánya folytán izoláltan maradnak, az egész összhatás folytán Öntudatlan mozgás jó létre, emlékképek s érzések által nem szabályozott mozgás, a mely esetleg katasztrófákra vezet. Mindarról minden egyes tudott, de nem volt oly berendezés, mely az egyes pszichékben kiképződő tudattartalmak oly egymásrahatását tette volna lehetővé, a mely az egész cselekvésére kihasson s azt meghatározza. Az egyesekben előállott emlékképek az egész mozgására nem hatnak. És épen ez történik meg minden jól funkcionáló szervezetű emberösszességénél.

Ha tehát az egyéni tudatok oly organizációja áll elő, a melyben az összességnek, bár különböző mértékű s fokú, behatása alatt tudattartalom alakíttatik ki valamely, vagy egyszerre több agyvelőben s ezen organizáció ezen s az egészre kiható mozgásbeli

¹ „In unsern Entschlüssen und Willensakten tritt die reale Einheit unsers Selbst auf die ausgeprägteste Weise hervor.“ Höfding, i. m. 422. 1. Majd: Die Psychologie des Willens umspannt daher eigentlich das gesammte Gebiet des Bewusstseinslebens. Die speciell sogenannten *Willenserscheinungen* bezeichnen nur den Gipfel eines Prozesses, der sich über das ganze Bewusstseinsleben erstreckt. 435. 1.

² L. Höfding: Psychologie. 398. 1.

³ U. o. 62. 1.

⁴ Tarde: La Logique sociale. 122. 1.

*reactiót tesz lehetővé és biztosít, akkor objektív ismérvek alapján ott tudatot és pedig összességi tudatot kell konstatálnunk.*¹

37. Azt vethetné mindezek ellen valaki, hogy ennél fogva a mikor egy vasfégyelem alatt tartott sereg vagy zsványbanda is, mely egy ember akaratának vakon engedelmeskedik, ezen akaratnak megfelelő mozgást végez, a sereg, a zsványbanda is tudattal bír, tudatos öszszemélyiségnek kellene tartani, pedig a föltett esetekben világos, hogy egy ember egyéni tudata és akarata érvényesül az engedelmességgel jelzett lelki állapot utján. Hát itt mindenekelőtt distingválunk kell. Ha azt a pusztán és merőben abstrakte lehetséges esetet tesszük föl, hogy a vezér senkinek és semminek (a sereg részéről) befolyása alatt nem áll, hogy a vak engedelmességnek abszolút, semmi által meg nem ingatható teljessége van meg a seregben, úgy, hogy a vezér vele mint egy pontosan functionáló géppel bánhat, ilyen csak feltevésben létezhető körülmények közt egyszerűen azt kellene mondanunk, hogy nincs is öszszemélyiség, nincs is közösségi tudat, hanem egy egészen izolált egyéni adatnak s akaratnak más emberekre való hipnotikus jellegű átvitelével állunk szemben. És csakugyan a feltett eset csakis hipnotikus szuggestiónak volna minősíthető, ha előállhatna. Minden m esetben a közösségi tudatnak, habár különböző fokon való kialakulását kell látnunk. Mert nem szabad elfelejtenünk, hogy a tudattartalom, vagyis a bizonyos mozgás vagy akarati folyamat előkészületi stádiumában felmerülő vagy odavont s hatást gyakorló emlékképek az öszszesség részéről jövő hatások eredményeképp kell, hogy előálljanak, hogy öszszességi tudatról szólhassunk. Ez az öszsműködés mindenesetre különböző fokú lehet és e szerint lesz a közösségi tudat is különböző fokú; hiszen sokszor említettük, hogy az egyéni tudattól, mint egységtől számítva, mely maga is közösségi hatások eredménye, egész sora vezet a különböző öszszakapcsolódásoknak és ebből eredő tudatállapotoknak az öszszességi tudat fejlettebb stádiumához. A seregben is, ha a fentemlített hipnotikus állapottól eltekin-tünk, a hadvezérnek bizonyos magatartást kell követni a sereg-re való tekintettel; figyelembe kell venni elhatározásánál annak

¹ *Ratzenhofer*, bár elismeri a társas akarat létezését szemben az egyénnel, s azt mondja: was für den einzelnen sein Wille ist, ist für das Socialgebilde der Socialwille, mégis csodálatosképp tévesnek tartja, hogy némelyek ezen kölcsönhatásból „Völkerpsychologie”-ra következtetnek. (I. m. 296. 1.)

hangulatát, pszichológiai állapotát stb., s minél inkább van így kölcsönhatás az egyes psychék közt azon pszichológiai tartalom előállításánál, a mely az egész mozgására meghatározó lesz, annál inkább kell szólnunk az összességi tudat fejlettebb állapotáról, vagyis az összetételnek külön pszichológiai eredményeiről.

Mindezekből az is következik, hogy míg egyrészt az összesség lelki tevékenységénél oly momentumokat figyeltünk meg, s emeltünk ki, a melyek világosabban föltüntetik, hogy az összesség lelki tevékenységei az alkotó egyesek összműködéséből s részvételével állnak elő és így jobban kiemelik, hogy az eddig egyéninek látszó és inkább csak konvenczióból összességinek mondott működések igazán összességek: addig másrészt a másik irányban is kell egy lépést tennünk, hogy az összességi lelki életet az egyénivel összemérni tudjuk.

T. i. le kell szállnunk az egyéni lelki élet zárt lényegi egységének felfogásáról arra az objektív szemléletre, a mely abban is, az alanyi egységérvéstől eltekintve, összetevődést, lelki elemek egymásrahatásának eredményét látja. És így egyrészt az u. n. összességi lelki jelenségeknek nagyobb mértékben az összességre való vonatkoztatásával, másrészt az egyéni pszichológiának nagyobb szétszórásával a kettő találkozik¹ és lelki folyamatok különböző mértékű összetételeinek jelentkezik, hol a különbség csak abban van, hogy a ki mindezeket felfogja s vizsgálja, az emberi egyén, a lelki folyamatoknak csak azon színvonaláról tud közvetlen érzés útján számot adni, a mely az egyéni színvonal; a többiről, (állati pszichologia, összességi psyché) csak objektív ismérvekből való következtetés útján, s így a dolog természete szerint tökéletlenebbül, bár az objektív jelenségek ilyenek föltételezésére utalják.

39. Némelyek az összességek (illetőleg ők csak a társadalomról szólnak) lelki egységét é3 tudatát azon az alapon akarják megállapítani, hogy az embernél is az érzés decentralizálva van az egész testben, s így ott sem oly egységes a lelki élet s így az egyén s a társadalom lelki egysége közt a különbség nem oly nagy. Így már Espinas, Lewesre hivatkozva, így foglalja össze következtetéseit: *Ce n'est pas le cerveau, c'est*

¹ L. mindezekre Hegedüs találó fejtegetéseit. A szociológia sark-tétele. 53. 1.

*l'homme qui pense et qui sent.*¹ S ez alapon úgy tartja, hogy az agyvelő csak épen igen nagy mértékben koncentrált magában oly tulajdonságot, mely szétszórtan mindenütt meg van az élő szervezetben. S így eszik az a vélt ellentét a társadalmi test és az egyéni test közt, melynél fogva az elsőnek minden része érző, míg a másinak csak némely része. Épúgy Fouillée, bár maga nem fogadja el a társadalom lelki egységét, úgy állítja oda a tételt, hogy a ki azt bizonyítani akarja, annak két bázisra kell helyezkedni: hogy az egyéni tudat is egy kollektív tudat, összetett valami, s viszont a társadalmi tudat egy valóságos lelki egység.² Sokban közel áll e methodushoz a Hegedűs Loránté is, a kinek a társadalmi tudatról adott meghatározásával alább foglalkozom.

A gondolatmenetre nézve meg kell jegyezni, hogy ez csak akkor használható fel, ha a lelki életben szereplő öntudatlan momentumokat akarjuk, helyesebben tudók figyelembe venni. Kétségtelen, hogy az embernél is az öntudatlannak túlon túl nagy szerepe van lelki életében, csak hogy azt mi nyomozni alig vagyunk képesek. De hatását érezteti, hozzátartozik lelki életéhez. Ez a mi kérdésünk szempontjából is fontos momentum annyiban, mert nyilvánvalóvá teszi, hogy téves az egyéni lelki életet is kizárólag a tudatra alapítani, illetőleg a tudattal azonosítani. És így ép oly igazolatlan az összességek lelki élete meglétének egyedüli próbájául a közösségi tudatot vagy plane annak bizonyos, a fejlettebb egyénivel felérő színvonalat venni. Ámde viszont kétségtelen, hogy a mennyiben a közösségi tudatjelenségeket vizsgáljuk, a sejtekben decentralizálódott »érzés« analógiája nem használható; mert azt senki sem állíthatja, hogy az egyénnél a tudat az egész testben volna eloszolva. Másrészt erre nincs is szükség, mert a tudat a társadalom testében sincs jobban decentralizálva. Ezen kívül még az is figyelembe veendő, a mit többször hangsúlyozunk, hogy az egyes egyének tudata nem azonosítható a társadalmi tudattal, mert mint másutt látjuk, az egyénileg tudatos társadalmilag öntudatlan lehet. És így nincsen szükség annak bizonyítására, hogy az egyénben is decentralizálva van a tudat, mint a társadalomban, mert sem az egyénben, sem a társadalomban, helyesebben az összességekben, nincs is decentralizálva, hanem mindkettőben különböző fokra emelkedhetik a szerint, a mint

¹ I. m. 138. 1. jegyz.

² *La science sociale contemporaine.* 213. 1.

teljesebb vagy kevésbé teljes kapcsolódást, vagyis a szervezetbe foglalt több vagy kevesebb eleme kapcsolódását jelenti.

40. Hegedűs már most a társadalmi öntudatot¹ úgy határozza meg, hogy az »nem egyéb mint azon viszonyoknak az összessége, a melyek egyazon társadalomban levő egyének közt, együttélésük következtében, kifejlődtek s melyek több vagy kevesebb határozottsággal s kisebb-nagyobb állandósággal a társadalomra vannak vonatkoztatva.«² E felfogását támogatja az egyéni pszichologia analógiájával, a hol az öntudat szintén nem más, mint az egyugyanazon szervezetben jelentkező pszichikai viszonyok egybekapcsolódása. De épen ez analógia mutatja a társadalmi öntudatra nézve adott meghatározásának elfogadhatlanságát. Az egyéni öntudat nem az egyéni szervezet összes alkatelemeinek kapcsolódása: hanem a lelki jelenségeknek; vagyis azoknak, a melyek az egyéni szervezet azon részében jelentkeznek, melyben alanyi oldalról felfogva, a lelki jelenségek lefolynak. Egész tömege a hatásoknak, melyeket idegrendszerünk elszenved, nem lesz érzetté, nem kerül be a tudatba.

A szervezett összességéknél hasonlóképen. És itt mindig külön kell választani az egyénileg tudatost az összességileg tudatostól. És épen ott van a hiba, hogy meghatározásában Hegedűs ezt figyelembe nem vette; a mi szorosán összefügg álláspontjának másik hibájával, hogy ő a lelki életre való külön organizációt figyelembe kevésbé veszi. Társadalmi tudatról s lelki életről arra való külön organizáció nélkül szólni sem lehet. S ha az organizált társadalom egész lelki életét figyelembe vesszük az érzetektől kezdve a tudatos mozgásig, a cselekvésig, akkor a társadalmi tudattartalmat csak *ezek* összefüggő összességében, tehát abban láthatjuk, a mi társadalmi, összességi akaratoknak (akár belső figyelemkép jelentkező, akár külső mozgásban kifejlődő legyen) lelki elemei közt szerepel.

A társadalom egyéneinek mindenféle viszonylata nem tartozik bele a társadalom tudatába, ép oly kevésbé, mint az egyéni szervezet egyes részének igen sok kapcsolódása és egy-

¹ Magyar terminológiánk ingatagsága folytán sok zavar áll elő. Az öntudatnál sem tudja az ember, hogy tudatosságot, tudatot egyszerűen, akar-e jelenteni, vagy az „én” tudatát. Hegedűsnél, úgy látom, „Bewusstseint” jelent, ámde igen sokszor áttér ugyanazon okoskodása menetben a Selbstbewusstsein-ra, az én tudatára; a mi pedig szerintem, másodrendű fontosságú a tudat, tudatosság kérdése mellett.

² A szociológia sarktétele. 72. 1.

másrahatása, például a gyomornedvek milyen kiválasztása, a máj ilyen vagy amolyan funkcionálása nem tudattartalom. Készséggel elismerem, hogy ezek alkalmasak a tudat érzelmi részét színeznire, módosítani, vagyis hatnak rá, de a tudatot nem teszik ki, egyszerűen nem tudatosak. Ép így az egyének viszonyainak legnagyobb tömege is, ha egyénileg tudatos is, bár Hegedűs meghatározásában azt sem kívánja, az összesség tudatát nem teszi ki. Azt oly lélektani momentumok, érzetek, érzelmek összekapcsolódásai teszik ki, melyek az *egészre* vonatkoznak, az *egészéi*, vagyis oly ponton, oly szervben jelentkeznek, mely összességi és épen szervi mivoltánál fogva összességi hatások vételére s továbbítására képes. Egy kis tót faluban elég a paraszt háza; ott a szomszédok odafutnak és oltanak. Mindez az összesség tudatában nem szereplő viszonylata egyesek tudattartalmának. Csak a mennyiben mind központibb szerveket ér e benyomás, s így a képzetek, ítéletek s felkeltett érzelmekből álló ezen tudattartalom mind szélesebb körű más összességi tudattartalommal jut kapcsolatba, s ily alapú összességi mozgási reakcióknak lesz egyik motívuma, fogjuk azt (az összességre nézve) tudatosnak és pedig a mondott körülményeknek különböző fokban meglétele szerint különböző fokban tudatosnak minősíthetni. A tudatosság különböző foka s mértéke, mint már említettük, s Hegedűs is helyesen említi, az egyéni pszichológiában is szerepel, s így nem alterálja az egyéni s összességi tudat egyező természetét; legfeljebb mivel az összességi tudatjelenségek a mi nézőpontunkról szemlélve természetesen lazábbaknak, széjjel-állóbbaknak mutatkoznak, a tudatosság színvonalának különbözőségei is sokkal inkább feltűnnek s észrevehetőek általunk egy emberösszesség, mint egy egyén lelki életében.¹

41. A társadalmi öntudat létezésére ellen érvelve Fouillée felteszi a kérdést: hol van, hol székel az az öntudat? Vagy a társadalom fejében vagy minden tagjában. Elveti azt a feltevést, hogy a fejedelem volna az öntudat szerve; nem talál rá alapot. Az egyesekben van? Igen, mondja, képletesen szólva, de tulajdonképpen nem. A mint a francziáknak nincsen egyetlen és ugyanazon agyveljük, épúgy nincsen egyetlen és ugyanazon öntudatuk sem. Szerinte azért egységes az öntudatunk, jóllehet összetétel eredménye s agyvelőnk osztható, mert az egyes sejteknek nincs önálló öntudatuk. Viszont miért nincs a társa-

¹ L. Hegedűs, i. m. 72. 1.

dalomnak egységes öntudata? Mert egyes részeinek különálló erős öntudatuk van.

Nyilvánvaló, hogy ez tarthatatlan okoskodás. Az összesség alanyi érzéseiről nekünk, egyeseknek ép úgy nem lehet közvetlen tudomásunk, mint a sejtéről sem. Sőt nem is szükséges feltennünk, hogy a miénkhez hasonló kvalitású érzései legyenek az összességnek vagy a sejtnek. És épúgy, a mint nem érezhetjük a sejt (bizonyára más fokú s jellegű) tudatát, épúgy nem érezhetjük az összességét sem. S így az alanyi érzés útján e kérdéshez hozzá nem férkőzhetünk; sem nem támadhatjuk, sem nem támogathatjuk. És így nem állíthatjuk, hogy azért van egységes öntudatunk, mert a sejteknek külön nincs öntudatuk, mert ezt egyszerűen nem tudjuk.

De azután az egyén egységes öntudatáról, mint valami rocher de bronze-ról csak nem lehet szólni akkor, a mikor valamely szer alkalmazása vagy erőművi behatás folytán az öntudatot vagy a tudatot is szétrombolhatjuk, a nélkül, hogy izolált lelki folyamatok megszűnnének. És végre: hol székel az összességi öntudat? Objektíve ott, a hol s a mely ponton az összesség részéről jövő hatások tudatos összességi cselekvések motívumaivá tételnek. Rendszerint nem lehet egy embert ilyennek odaállítani, mert rendszerint többek együttműködése, együttthatása fogja ezt végezni, de el lehet képzelni egyet is (a kinek akarata nélkül a mozgási apparátus nem működhetik), s akkor legalább is oly jogosultsággal állíthatjuk az összesség öntudata székhelyének és azonosíthatjuk tudatát az összesével, mint a hogy egy közepes agyvelejű embernél fellépő öntudati állapotot annak minősítünk és thalamusát öntudati szervnek. Csak azt nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az egyénnél is mily tömege a lelki folyamatoknak folyik le a tudat küszöbe alatt; s ha itt ezért mégis beszélhetünk egyéni lelki életről s tudatról, nem látom át, hogy az összességnél a tudatra nem jutó vagyis nem a tudat szerve által vagy útján készített összességi lelki folyamatok miért zárnák ki összességi lelki élet és tudat feltételezését.

42. Az összességi tudat kérdésétől némileg külön álló az összességi *én* tudatának (a szoros értelemben vett öntudatnak) a kérdése.

Itt mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy ez a kérdés aránylag másodrendű fontosságú az egész problémára nézve. Az *én tudat* nem alapja a lelki életnek, hanem csak produk-

tuma annak.¹ Továbbá figyelembe veendő, hogy egészséges állapotában, tudatos lelki életünk legnagyobb részében az »én« tudatra nem jő. Csak a reflektálás, bölcsekedés, vagy egyéniségünk megtámadása esetében kerül ez érzés (én azt tartom »képzet« is) az »én«, apperceptionk körébe. Úgy, hogy rendes körülmények közt az az összefoglalás, a melyet tudatnak nevezünk, s vele kapcsolatban az »én« érzés nem is tudatos. A lelki élmények összekapcsolódása, a tudat rendszerint öntudatlan, bármily paradoxnak tűnjék is föl ez állítás. És így a tudatos lelki élet folyik azon kísérő alanyi érzés tudatban léte nélkül, hogy ezt *én* cselekszem, *én* gondolom. S mégis tudatos lelki élet. Ennélfogva ily tudatos lelki élet a társadalomnál is elképzelhető az *én* érzés világos apperceptiója nélkül is. De ettől eltekintve, a mennyire e kérdésben, vagyis az öntudat meglétének felismerésénél az alanyi érzéstől, azon érzéstől, mely a különböző lelki (különösen akarati) folyamatokat egységbe foglalja s tulajdonképén az »én«-t kiteszi, abstrahálni lehet, (mert mint már említettük, az egésznek azt az érzését mi, az alkatelem, átérezni nem tudjuk) tehát ettől eltekintve, az összes objektív ismérvek egy összességi *én* tudat meglétele mellett bizonyítanak.

Az öntudat csak successive fejlődik ki a kisgyermeknél,² épügy a kezdetleges szervezetű összességnél, értve itt kezdetleges szervezet alatt az összességi életre való szervezkedést, nem egy embercsoportban levő esetleg magasfokú hatalmi szervezkedést pl. egy despotiában, a hol azonban közösségi életre való szervezkedés igen alacsony lehet.

Az én képzete többféle stádiumban levő lehet. Az egység, az összetétel nem abszolút, hanem mindig relatív és küzdelmes, és ez különösen az öntudati élet elején látszik, a mikor elszórt, izolált érzetek, ösztönök lépnek föl, minden belső összefüggés nélkül.³ így van ez együtt élő embercsoportban is, míg a közösségi szervezkedés a kellő fokot el nem éri. A csoport egy részének actiójáról a másik semmit sem tud, vagy más össze nem függő, esetleg ellentétes actiót végez stb. És a mint az egyéni életben is a folytonos tevékenység emléke alapítja meg az én képzetét s erősíti, agy az összességnél is a történelem. Hogy a fejlett

¹ Das Selbstbewusstsein ruht . . . auf einer Reihe psychischer Vorgänge: es ist ein Erzeugniss, nicht die Grundlage dieser Vorgänge . Wundt: Grundriss. 266. 1.

² L. U. o. 265. 1.

³ Höfding, i. m. 171. \.

emberösszességéknél az egészre vonatkozó én képzele meg van, azt mindenki elismeri, arra bővebben kitérni fölösleges volna. Csak azt állítják a közösségi lelki élet tagadói, hogy az éppen az egyes egyénekben az összességről előállott képzet, egyszerűen az egyéni psyche tartalma.¹ Erre meg kell jegyeznünk, hogy az bizonyos és már többször említettük is, miszerint az emberi, (egyéni) agyvelőkön kívül való lelki életet az összességben sem találunk. Mi csak azt állítjuk, hogy ezen egyéni agyvelők bizonyos összekapcsolódása, egymásra való hatásképességek oly eredményt hoz létre, mely hasonló jellegű az egyéni psychékben előálló összetevődésekkel.

És miután ezeket külön az egyén lelki életének nevezzük és tartjuk, úgy ép oly jogosultsággal kell azt az inter-individuális összetevődést az összesség lelki életének s lelki életjelenségeinek minősíteniünk, mint a minővel az inter-czelluláris összetevődést egységnek, az egyén lelki életének tarthatjuk. És hogy ez realiter így van, mutatja az, hogy ezen egymásrahatás és egymással kapcsolatban létező lélektani eredményei az egésznek oly mozgását, oly cselekvését hozzák létre, melynek intellektuális motívumai közt az összességnek mint egységnek a képzetét, s az arra vonatkoztatott érzelmeket, affektusokat találjuk. S minél fejlettebb, tökéletesebb a közösségi szervezkedés, vagyis minél változatosabb mértékben s módon s minél több tagja részéről válik lehetővé az összhatás, annál tisztábban válik ki, mint ez összhatások eredménye, mint az összességi működések motívumai közt szereplő összefoglaló, s az egyesektől annál inkább külön vált, az összességi én.

¹ Nem helyes szerintem a kérdés feltevése Fouilléánál (*La science sociale contemporaine*. 1880. 210. 1.) hogy t. »la conscience que les citoyens ont de la société peut-elle être prise pour une conscience collective que la société aurait d'elle même, auquel cas il faudrait dire que la société a un *moi*, au moins virtuel?« Nem helyes, mert nem az egyes polgároknak tudatát a társadalomról kell úgy venni, mint a társadalomnak magamagáról való tudatát, hanem azon szervezkedés folytán előállott tudatot, melyre éppen egy-egy összesség jutott.

(Vége.)

Jászi Viktor.